

'עשר בנות' – שיר-עם יהודי שהושר בין חסידי קולבייל

שורשים ורקע

לכל יצירה עממית דרכי חתחתים עד הגיעה לרפוס ולמקום הראוי לה על גווילי ספר. יש ודרכה תצליח, והיא תמצא אוזן קשבת, לב מבין ויד רושמת, שתעלה את הסיפור או השיר על הכתב, ובזאת תובטח ליצירה הישרדות, כמאמר הבריות 'מה שכתוב בעט לא תעקור באת'. אך יש ותאבד במצוקת העתים, בחילופי הדורות והוויית קיומם, מנהגיהם ולשונם. לשיר 'עשר בנות' – 'צען טעכטער' דרכי הישרדות משלו, ובדרך הזאת טבועים סממני הגורליות היהודית.

בתקופת מלחמת המפרץ, בליל שבת חורפי הוטלו טילים אל שכונת מגורי ברמת-גן. טיל פגע ישירות בביתו של ידיד, שהיה אותה עת פנוי מדייריו. הבית נהרס. למחרת בבוקר הוזעקתי למקום עליידי בן המשפחה לטכס עצה על גורל ארון הספרים שנשאר עומד על תלו בסלון, על אף הקירות הפרוצים מסביב והתקרה שהתמוטטה לחלוטין. גשם זלגני טיפטף ללא הרף, דחפורים עמדו במקום מוכנים לפנות את ההריסות של הבתים הסמוכים שנפגעו ללא תקנה. וראה זה פלא. הארון נשאר על עמדו צמוד לקיר הפנימי שבבית, רק טורי ספרים הועפו על הרצפה המוערמת בשברי רעפים וטיח, בחלקם מושחתים כבר מהאבק והגשם הדולף, אך רובם עומדים על האצטבאות כאילו ידו של השטן מבגדאד לא כוונה אליהם.

בעל הבית, ר' יצחק כספי ז"ל, איש הספר, חיבר בזמנו את 'מגילת פרעות שדליץ' בשנת 1906, מונוגרפיה על תולדות היהודים בעיר זו (גנוז 1991). והיה בין עורכי ספר יזכור לקהילת שדליץ (שדליץ תשט"ו) – נעדר באותה עת מביתו. הרמתי את אחד הספרים מבין הערימות. עמוד נייר מאובק נפל ממנו. לאורו העמום של ערב חורפי מתקרב, דלוח וסמור אנקת החורבן וההר, קראתי בדף הנייר את מילות הכותרת מודפסות במכונת כתיבה: 'שיר עממי שהושר ע"י ר' משה ליפמן וואַרשאָווער בין חסידי קאָלאָביעל בשדליץ בימי פורים ושמחת תורה'.

עם עיון באסופות שירי עם בידיש, ביניהן הידועות ביותר (גינזבורג ומארעק 1901; י"ל כהן 1957; קובנר ווינקובצקי תשמ"ג; דב ומאיר נוי תשל"ב; סקולץ 1970), מצאנו נוסחים אחרים של שיר זה. לפיכך נפרסם את הנוסח בשלמותו:

אַ מאָל איז געוועזן אַ ייד אַ גביר
האַט ער געהאַט צען טעכטער
טשידעבאַם, טשידעבאַם, טשידעבאַם און
טשידעבאַם. אוי וויי טשידעבאַם.

די ערשטע האָט געהייסן אַלקע
די צווייטע האָט געהייסן בעלקע
די דריטע האָט געהייסן גאַלדע
די פֿערטע האָט געהייסן דאַשע
די פינפטע האָט געהייסן העניע
די זעקסטע האָט געהייסן וואַשע
די זיבעטע האָט געהייסן זעלדע
די אַכטע האָט געהייסן חאַשע
די נײַנטע האָט געהייסן טובֿה
די צענטע האָט געהייסן ייִדאַשע
טשידעבאַם וכו'.

האַט מען מיר פֿאַר אַ שדכנדל געמאַכט
האַב איך חתנימלעך געבראַכט.
טשידעבאַם וכו'.

אַלקען אַ מאַן אַבֿרהמעלע
בעלקען אַ מאַן בערעלע
גאַלדען אַ מאַן גאַדעלע
דאַשען אַ מאַן דודל
העניען אַ מאַן הענעכל
וואַשען אַ מאַן וועלוועלע
זעלדען אַ מאַן זעליקל
חאַשען אַ מאַן חצקעלע
טובֿהן אַ מאַן טביהלע
ייִדאַשען אַ מאַן יודעלע.
טשידעבאַם וכו'.

איז געבליבן אַן אַקס אַ ירושה
האַט מען גענומען דעם אַקס קיין פּוילן
בדי מ'זאָל אים קענען כשר קוילן
טשידעבאַם וכו'.

אַלקען דעם האַלדז
בעלקען דעם ביין

גאָלדען דעם גאַרגל
דאָשען דעם דרויבע
העניען דעם עק
וואָשען דעם וויידל
זעלדען דעם זאָדיק
חאָשען דעם חלב
טובֿהן דעם תחת
יִדאָשען די יוכט.

טשידעבאָם, טשידעבאָם, טשידעבאָם
אוי וויי טשידעבאָם.

תרגום השיר לעברית

היה היה יהודי גביר
ולו עשר בנות
טשידבום, טשידבום, טשידבום, טשידבום
וטשידבום. אוי וויי, טשידבום.

לראשונה קראו אלקה
לשנייה קראו בלקה
לשלישית קראו גולדה
לרביעית קראו דאשה
לחמישית קראו הניה
לשישית קראו ואשה
לשביעית קראו זלדה
לשמינית קראו חאשה
לתשיעית קראו טובה
לעשירית קראו יידשה.
טשידבום וכו'.

לשדכנכן אותי מינו
חתנתנים להם הבאתי.
טשידבום וכו'.

לאלקה בעל אברהמלה
לבלקה בעל ברלה
לגולדה בעל גידלה
לדאשה בעל דודל

להניח בעל הניכל
לוואשה בעל וולוול
לזלדה בעל זליקל
לחאשה בעל חצקלה
לטובה בעל טוביהלה
ליידאשה בעל יהודהלה
טשידבום וכו'.

בירושה קיבלו הם שור.
לפולין את השור הובילו
כדין כשרות לשחוט אותו הואילו.
טשידבום וכו'.

לאלקה את הצוואר
לבלקה את העצם
לגולדה את הגרוגרת
לדאשה את השאריות
להניח את הזנב
גם לוואשה הזנב
לזלדה את העכוז
לחאשה את הקלב
לטובה את התחת
ליידאשה את העור.

טשידבום, טשידבום, טשידבום,
אוי וויי, טשידבום.

ר' משה ליפמן וואַרשאָווער חסיד קולבייל, היה בדיחן. קרוב לוודאי לא רק בשמחת תורה וחנוכה כמו שמופיע בכותרת השיר, אלא גם, ואולי בעיקר, בחתונות, היה משמח חתן וכלה ואת קהל האורחים. התופעה ידועה עוד מתקופת התלמוד: רבנים וגדולי התורה ראו בעין רעה את תופעת הבדחנות. מחבר ספר המוסר לב טוב, ר' יצחק אליקים מפוזנה (אליקים ש"פ) מגנה את מעשי הבדחנים ומכנה את דבריהם 'חוצפה וניבול פה'. בימי הביניים הושפעו ה'מרשליקים', הם הם הבדחנים, מהטרובדורים של שכניהם הגויים. אך במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה, במזרח אירופה, הפכו תכני פזמוניהם וסיפוריהם לדיקלומים בידיש, משובצים ומשופעים בפסוקים מכתבי הקודש ובהם דברי מוסר ותוכחה והם נתקבלו באהדה מסוימת גם על-ידי הרבנים. פזמוני הבדחנים היו חביבים מאוד על המוני העם. כיוון שיצירה זו היתה רובה בעל-פה ולא נרשמה, נשתיירה לנו ממנה ספרות מעטה מאוד. לפיכך יש ערך רב לכל גילוי של הבדחנות המגיע אלינו (קרסני 1998). חוקר הפולקלור היהודי אלתר

דרויאנוב כותב על כך עוד בשנות השלושים: 'ספרות זו של 'המארשאליקים' כולה יהודית, וכולה — או כמעט כולה — היתה בשעתה ספרות שבעל־פה, ומשום כך כבר נשכחה כמעט כולה. וחבל. לא בכולה, ואף לא ברובה, אבל במיעוטה היו הברקות של שירה ושל נפשיות אמיתית. היו בה גם פרקי הווי — או לפחות רמזים להווי שגם הוא כבר נשכח' (דרויאנוב תרצ"ו).

הברדחן, מחסידי קולבייל, מגיע לעיר שדליץ הסמוכה באיזור, ושם הוא שר את שירו באירועים של חג ושמחה.

הישוב היהודי המאורגן בקולבייל נתהווה באמצע המאה ה־19. מבין הרבנים שכיחנו בעיירה בסוף המאה ה־19, ידוע ר' נתן הכהן דאטנר, נתמנה לרב העיירה בשנת 1894 וכיהן בה עד שנת 1912. באותה תקופה מהווים היהודים החלק המכריע בין התושבים (בשנת 1909 — 2072 יהודים מתוך כלל אוכלוסיה שמספרה 2322). בפרוס השואה מנתה הקהילה היהודית רק 820 איש, מהם ניצלו רק כמה משפחות (פנקס הקהילות תשמ"ט).

בעיירה היה אדמו"ר חסידי, רבי יהושע אשר רבינוביץ. הוא ניהל חצר חסידית בין השנים 1907–1917. אז עבר לווארשה והקים שם חצר שנקראה חסידות קולבייל-פוריסוב (אלפסי 1974). [נתודה על המידע למר רפאל בלומנפלד, הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובתפוצות, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת ת"א]. האדמו"ר הבא מקולבייל-פוריסוב, הרב אורי יהושע אשר אלחנן אשכנזי, נפטר בגטו וארשה. הוא היה מפורסם כמופלג בתורה. רבים היו חסידיו ומוקיריו (אשכנזי תשמ"ז). הברדחן החסיד ר' משה ליפמן, מחבר השיר שהוא נושא דיונונו, הוא כנראה מאנשי חצרו.

היהודים קראו לעיירה גם בשם קולביה (קאָלביע). כך גם מופיע בספר חינוך בית יהודה (המחבר יעקב צבי יאליש, וארשה תרל"ח) כמקום מגוריו של אחד המנויים (פרענומער־אנטן) על הספר (בערל כהן 1975). 'דריי טעכטער איז ניט קיין געלעכטער' — 'שלוש בנות — אין זה צחוק'. כך אומר הפתגם. החסיד מחבר השיר מספר בשירו ההיתולי על גביר שהיו לו עשר בנות. את בעייתו ובעייתן הוא פתר על נקלה והשיא את כולן.

שמות הבנות בשיר כמו שמות הבנים מסודרים לפי סדר האלף בית. כשהשדכן מזווג את הבנות עם בני זוגן, האות ההתחלתית של שם האשה היא האות ההתחלתית של שם הגבר. זאת אומרת שבהתקשרותם יש כבר איזו נקודת מפגש תואמת וזהות דומה.

לאות הראשונה של השם ולאות המסיימת יש חשיבות. בסידורי תפילה רבים (סידור 1907) מופיעה לאחר תפילת שמונה־עשרה רשימה של שמות אנשים ונשים. לכל שם או קבוצת שמות המתחילים ונגמרים באותה אות, צמוד פסוק מהתנ"ך שיש לאמרו. כל זה לפי הכתוב בספר של"ה הקדוש, כי זאת סגולה שלא ישכח שמו ליום הדין. דהיינו, אותו שם שנקרא בו לעלות לתורה (רוחן תשמ"ב). בתרגום ליידיש: 'א פסוק וואָס הייבט זיך אָן מיט אַיִן אות פֿון זײַן נאָמען און לאָזט זיך אויס מיט אַיִן אות פֿון זײַן נאָמען.' כי יש והמתים שוכחים את שמם בבואם לפני בית דין של מעלה (זלוטניק תשמ"ז).

הבת דָּאֶשֶׁע (רשה) אומרת את הפסוק: "דָּאָגָה בְּלֵב אִישׁ יִשְׁתַּחֲוֶה", משלי יב 25. בחיר לבה דוד אומר: "דָּרְשׁוּ ה' וְעֲזֹר, בְּקִשׁוּ פָּנָיו תִּמְיֵד", תהלים קה 4. זלדה אומרת: "זֹאת עֲבַדְתָּ מִשְׁפַּחַת הַגִּרְשָׁנִי לְעֵבֶד וּלְמִשְׁאָה", במדבר ד 24. בן זוגה זליק אומר: "וְרַח בְּחֶשֶׁךְ אֹר לְיִשְׂרָאֵל חֲנוּן וְרַחוּם וְצַדִּיק", תהלים קיב 4. בני הזוג מתחילים את פסוקיהם באותה אות, כשוויים בין שווים.

מחבר השיר מודע למקומו של השיר במירקם הפולקלור היהודי. 'מובחר שבבהמות שור' (בבא מציעה פו ע"ב), מלך שבחיות ארי, מלך שבבהמות שור, מלך שבעופות נשר ואדם מתגאה עליהן (חגיגה יג ע"ב). השור 'הגאה שבבהמות' (שמות רבה כ"ג) הוא הירושה שאבא הגביר מוריש לבנותיו. כל אחת מהן מקבלת חלק לאחר שהשור נשחט כדין, ביניהם גם החלקים שאינם מיועדים לאכילה. הכינוי היידי של כל חלק מתחיל באותה אות בה מתחיל שמה של הבת. לזלדה את הזודיק — העכוז, לחאשה את החלב, לדאשה את הדרויבע, שהיא 'הדרובוסקס' — השאריות.

לשיר 'עשר בנות', כאמור, נוסחים נוספים. כותרותיהם אחרות. תודה לפרופ' דב נוי שהמציא לי נוסחים אלה. שלושתם מתוך ספרו של אחיו מאיר נוי ז"ל — אותיות האלף בית — מספרות ומזמרות ביידיש ובעברית. ההשוואה בין נוסחים אלה מובילה למסקנות מעניינות בחקר המציאות הלשונית והתרבותית של תקופת חיבורם ותפוצתם בקהילות ישראל.

הראשון שבהם (המסומן בספרו של מאיר נוי במספר 82 א, (ולענייננו נוסח ב) 'א' מָאָל איז געווען אַ גרויסער גביר' (פעם היה גביר אדיר), מקורו באסופה של גינזבורג ומארעק מס' 133. לשיר פתיחה מעניינת בעלת שני פסוקים כמבוא לאירוע החגיגי של הזיווג:

ואלה המשפטים אשר תשים,
לאמיר אַנפֿאַנגען צו שמועסן מכוח נשים.

פסוק ראשון הוא ציטוט מתוך ספר שמות כא 1: "וְאֵלֶּה הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תָּשִׂים לְפָנֶיהֶם" והמשכו ביידיש: "הבה נתחיל לשוחח בענייני נשים". 'תשים' — נשים', חריזה של יהודי ליטא שכידוע לשונם אופיינה כמבטאת את ה'שין' כ'שין'. והפעם הנשים הן ה'טעכטער', ז.א. הבנות של אביהן. בנוסחה זו הוא 'עשיר גדול', בנוסח הבא 'חוכר גביר'. באחרת, הוא מלמדל, מלמד תינוקות, שכידוע אינו מהמעמד הכלכלי העליון. בנוסח שירו של החסיד מקולבייל הוא סתם 'א' ייד אַ גביר'.

הנוסח המסומן בספרו של מאיר נוי, 82 ב: 'באַראַנטשיקל' — 'האָיל', מקורו בקובץ ידע עם ב, ניסן תש"ח. רשם אהרן רב פוליבה. הנוסח כנ"ל, 82 ג, 'א' מָאָל איז געווען אַ מלמדל' — 'פעם היה מלמד' (לענייננו נוסח ד) מקורו שירי עם יהודיים מגאליציה מאת דב ומאיר נוי (בעיקר ממורשת ש. ז. פיפע). מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, כרך ב, 1972, מס' 171. בשיר זה תפס המלמדל את מקום הגביר, ולו, למלמדל עשרה בנים שמזווגם לעשר בנות, ואת כולם לפי סדר האלף בית כמו בנוסחים הקודמים.

השמות של בני הזוג בטבלא בנוסח ג ובנוסח ד, הם בהקטנה כביטוי של חיבה. רוב השמות בכל הנוסחים ידועים בלוח האונומסטיקה של השמות היהודיים, אך אי אלה אינם ידועים וגם לא מופיעים בסידורי התפילה, כגון: גברים — יוטשיקל. נשים — וואשה, איידע.

חלוקת הנדוניה

בנוסחים א, ד, הנדוניה היא השור שבבעלותו של האבא. בנוסח ב — מאכלים שונים — ירקות, דגים וגם 'זעמעלעך' שהן לחמניות. בנוסח ג — האיל. האות הראשונה של שמות המאכלים, חלקי השור, האיל, זהים לאות הראשונה של שמות היורשים. הזיווג האלפביתי של עשרת הבנים ועשר הבנות משתלב בסדר חלוקת הנדוניה.

דמות השדכן

בנוסחים א, ב, מוזכרת דמות השדכן כדומיננטית בביצוע הזיווגים:

הָאָט מען מיר פֿאַר אַ שדכן געמאַכט
הָאָב איך אים די שידוכים אין שטוב ארײַנגעבראַכט.
זיי וועלן מיר דאַנקען, כל זמן זיי וועלן לעבן,
פֿאַר די שידוכים וואָס כ'וועל זיי געבן.

(בעברית)

מינו אותי כשדכן
ואת השידוכים הבאתי לביתם.
ועל השידוכים — כל עוד יחיו! —
שאזמן להם — תמיד יודו.

החוקר הפולני פשמיסלב בורכהארד, בספרו שרידי תרבות יהודית בפולין, שהופיע בשנת 1990, מתייחס לעיירה קולבייל. אלה דבריו:
"בית הקברות נכנס לשימוש במאה התשע־עשרה, בעבר הצפוני של הישוב, בשטח של חצי הקטאר. הוא לא מגודר, עצי אורן צעירים גדלים בו. מזהים בו עדיין עקבות של קברים."
ביניהם אולי גם קברו של ר' משה ליפמן-וארשאווער, חסיד קולבייל שאת מילות שירו מצאנו בבית המופצץ ברמת־גן, אך לֶחַן פזמונו אבד לעד.

מראי מקום

- אלפסי יצחק 1974: ספר החסידות, תל-אביב.
אשכנזי שלמה תשמ"ז: דורות בישראל, תל-אביב.
גינזבורג שאול ומאָרעק פסח 1901: ייִדישע פֿאָלקסלידער אין רוסלאַנד, פטרבורג; מהדורה מצולמת בעריכת דב נוי, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"א.
גנוז יצחק 1991: 'יצחק כספי ז"ל', ידע עם, כרך כה, מס' 57-58.
דרויאנוב אלתר תרצ"ז: הארץ, ט"ו באדר, תל-אביב.
זלוטניק יהודה-לייב תש"ז: 'בני בלי שם' – על דבר המתים השוכחים את שמם, עדות ב, 217-225.
יצחק ב"ר אליקים ש"פ: לב טוב, אָלי דעש מענשן דינים, ווי מען זיך האַלט, פֿון זיַנער גבירד ביז ער גאָר פֿאַראַלט, פראַג.
כהן בערל 1975: ספר הפרענומעראַנטן, ייִוואָ, ניו-יורק.
כהן י"ל 1957: ייִדישע פֿאָלקסלידער מיט מעלאָדיעס, ייִוואָ, ניו-יורק.
נוי דב ונוי מאיר תש"ב: 'שירי עם יהודיים מגאליציה', מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, כרך ב, ירושלים.
סידור 1907: סידור 'סבלונות החדש', והוא קורבן מנחה בדפוס, הוצאת מרדכי צעדערבוים, פיעטרקוב.
סידור תשנ"ג: סידור 'כוונת השם', אות חיים, נוסח ספרד, ירושלים.
סקולץ אמיל 1970: שירי עם יהודיים מרומניה, תל-אביב.
פנקס תשמ"ט: פנקס הקהילות, פולין, וארשה והגליל, יד ושם, ירושלים.
קובנר אבא, וינקובצקי אהרן ולייבטר סיני (עורכים): אנתולוגיה לשירי עם ביידיש, כרכים א-ד, ירושלים.
קרטני אריאלה 1998: הברדחן, תל-אביב.
רוזן דב תשמ"ב: 'על המקור של 'פסוק לפי השם' בסוף שמונה עשרה', שנה בשנה, היכל שלמה, ירושלים.
שרליץ תשט"ו: ספר יזכור לקהילת שרליץ, בוּאנוס איירס.